

Юрій Ковний

Львівський національний університет імені Івана Франка
kyuriy@email.ua

Історичні передумови виникнення та розвитку корупції як антисоціального явища

Summary

Historical preconditions of appearance and development of the corruption as an antisocial phenomenon

The article investigates the origins of corrupt relationships whose foundation can be found even at the biological stage of the development of nature and human. Corruption existed in every society in all periods of human history. Complaints that the world will be destroyed because of bribery and corruption were commonplace, e.g. on a Assyrian clay tablet in 2800 BC. People, who were dependent on the forces of nature, and grace of their leaders, have always tried to appease them and brought gifts (bribery), in other words — committed active corruption. An expensive gift was profitable and identified a person among the applicants which was a guarantee that his request will be fulfilled.

It should be noted that at this stage a gift (bribe) cannot be considered as a harmful phenomenon, it plays a positive role as exempting people who manage a separately formed society from everyday domestic concerns. The person who brings the gift cannot expect a favorable response, they can only hope for it.

This allows us to draw some conclusions: corruption is a prerequisite for the possibility of obtaining benefits depending on the social status; relations in the form of a gift (bribe) did not constitute socially harmful acts, but rather were permitted and encouraged by the rules of morality.

Details of corruption contained in historical sources from ancient eastern civilizations — ancient Egypt, China, India and the antique civilizations of Ancient Greece and Rome. Corruption as a negative phenomenon can be found in the Old Testament: “For I know your

crimes are many and your sins innumerable. They oppress the righteous, take a bribe, and deprive the poor of justice at the gates.

Attainment of benefits requires certain resources costs, compensated by funds received from consumers of those goods. Salaries of employees belong to the costs borne by the consumer through payment of required fees, but their activity is determined by the will of the authorities and employers. This leads to a situation where the consumer receives the required service or product from the employee, but cannot directly influence their activities.

With the appearance of the state and the emergence of professional bureaucrats, tradition to endow those on whom one's fate dependent has spread.

At present, the cause of this antisocial phenomenon depends on the status of property rights: the poorer and socially protected the population, the higher the level of corruption. Therefore, the best and safest way to fight corruption is to increase the level of social wealth.

Acts of corruption in the public sector are one of the major problems of our time, the successful solution to which, based on the analysis of historical experience, will make it easier to facilitate the successful development of the state and society as a whole.

Keywords: corruption, official, gift, bribe

Streszczenie

Rys historyczny rozwoju korupcji jako zjawisko antyspołeczne

Zjawisko korupcji ma swoją długą tradycję w historii rozwoju ludzkości i, co ciekawe, na przestrzeni wieków nie zawsze było oceniane jednoznacznie negatywnie. Dotyczy to przede wszystkim epoki cywilizacji plemiennej, kiedy zgodnie z wierzeniami pierwotnymi człowiek przy pomocy daru (składanego za pośrednictwem szamana) mógł wkupić się w łaski bogów. Informacja o korupcji jako zjawisku negatywnym odnotowana jest w starożytnych źródłach dotyczących cywilizacji wschodnich: starożytnego Egiptu, Chin, Indii. Podobny odbiór tego zjawiska zaobserwujemy w pamiątkach piśmienniczych związanych ze starożytną cywilizacją Grecji i Rzymu. Świat chrześcijański również odnosił się negatywnie do korupcji. Procerder ten znajduje słowa potępienia już w Księdze Starego Testamentu. Na kolejnych etapach historii, mimo dużej „żywności” korupcji, wszystkie teorie dotyczące podwalin prawnych życia społecznego zawsze oceniały to zjawisko negatywnie. Autor niniejszego artykułu podkreśla, że dziś korupcja jest problemem o zasięgu globalnym i generuje wiele negatywnych zjawisk. Jednym z nich jest brak zaufania społeczeństwa do administracji państwowej, łamanie zasady nadrzędności prawa, co w konsekwencji prowadzi do konfliktów politycznych i ekonomicznych. Walka z korupcją jest niezwykle istotna ze względu na stabilizację ekonomiczną i rozwój, gwarancję bezpieczeństwa, ochronę praw człowieka, zmniejszenie poziomu biedy, przeciwdziałanie przestępczości zorganizowanej, która nie ma granic. Definiując korupcję jako działania bezprawne polegające na nadużywaniu stanowiska publicznego w celu osiągnięcia korzyści prywatnych, autor zauważa, że termin ten donosi się zarówno do przedstawicieli aparatu administracyjnego, jak i elit politycznych.

Cechą charakterystyczną korupcji jest konflikt między działaniem osoby zajmującej daną posadę a interesem jej pracodawcy lub konflikt między działaniem obejmującym daną

funkcję z wyboru społecznego a interesem społeczeństwa. Do działań korupcyjnych może być skłonny człowiek, który sprawuje tzw. władzę dyskrejonalną. Zawodami najczęściej wymienianymi w kontekście zjawiska korupcji są: urzędnicy, posłowie, sędziowie, pracownicy organów ochrony prawnej, administratorzy, egzaminatorzy, lekarze itd.

Słowa kluczowe: korupcja, urzędnik, prezent, łapówka

Корупція є причиною багатьох світових проблем, яка руйнує довіру суспільства до уряду, нівелює принцип верховенства права, а також призводить до виникнення політичних і економічних конфліктів.

Боротьба з корупцією є життєво важливою для підтримки економічної стабільності та зростання, забезпечення безпеки, захисту прав людини, зниження рівня бідності, збереження довкілля для майбутніх поколінь, а також для протидії організованій злочинності, що немає кордонів.

Корупція (від лат. *corrumpere* — псувати) — протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами їх прав і посадових можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських і політичних діячів¹.

Даний термін застосовується щодо бюрократичного апарату і політичної еліти. Характерною ознакою корупції є конфлікт між діями посадової особи та інтересами його працедавця або конфлікт між діями виборної особи і інтересами суспільства. Багато видів корупції аналогічні шахрайству, що здійснюється посадовою особою, і відносяться до категорії злочинів проти державної влади.

До корупційних діянь може бути схильна будь-яка людина, яка володіє дискреційною владою — владою над розподілом будь-яких ресурсів, що їй не належать, на свій розсуд (чиновник, депутат, суддя, співробітник правоохоронних органів, адміністратор, екзаменатор, лікар тощо). Головним стимулом корупції є можливість отримання економічного прибутку (ренти), пов'язаного з використанням владних повноважень, а головним стримуючим чинником — ризик викриття і покарання.

За макроекономічними і політико-економічними дослідженнями, корупція є найбільшою перешкодою економічного зростання і розвитку, здатною поставити під загрозу будь-які перетворення².

Відсутність розуміння корупції як явища об'єктивної реальності призводить до суттєвих помилок щодо сутності, причин та передумов її виникнення. Причини корупції для кожної країни можуть відрізнятися, але головними серед них є невдало побудована система державного управління (незавершені

¹ Великий енциклопедичний юридичний словник, ред. акад. Ю.С. Шемшученко, Київ 2012, с. 628.

² О.Б. Бусол, *Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період*, Київ 2014, с. 64.

реформи в системі органів державного управління), непрофесійність топ-менеджерів в державі, недосконала судова система, політична корупція в парламенті, відсутність політичної волі національних лідерів щодо ефективного протистояння проявам корупції, насамперед, проявам політичної корупції, слабкість інститутів громадянського суспільства.

Безперечно, зазначені обставини сприяють корупції, проте, не вони є передумовами її виникнення. Причину появи корупції, тобто того, що є основою, що впливає з її сутності, необхідно шукати в походженні цього явища.

У сучасній політико-правовій думці термін «корупція» розглядається як явище, що з'явилося ще у Стародавньому Римі. Проте, можна зробити висновок, що само явище корупції існувало ще задовго до його визначення. Поведінка, що зараз трактується як корупція, виникла ще до появи «*homo sapiens*» (людини розумної), оскільки, згідно біологічних досліджень система подарунків (підкупу) існувала в тваринному світі з метою лояльності і довіри³.

У природі прийняття такого подарунку ніяких відповідних зобов'язань не передбачає. Проте, з появою свідомості виникає необхідність певної передбачуваної поведінки людей в суспільстві, наслідком якої є виникнення морально-етичних норм в особи, яка приймає подарунок бути більш прихильною до дарувальника⁴.

З появою свідомості людина опинилася один на один з ворожим для неї зовнішнім світом — природою. Добування їжі за допомогою примітивних засобів полювання на великих тварин перетворилося у війну з тваринним світом. Для великих хижаків слабка людина, особливо дитина, була легкою здобиччю. Отруйні тварини і комахи, які жили з нею на одній території, також значно збільшували кількість смертей. Незрозумілі первісній людині явища природи: урагани, пожежі, повені, всілякі хвороби загрожували виживанню роду. Інші сусідні племена прагнули заволодіти її територією полювання.

Водночас, володіння свідомістю допомогло людині зробити висновок про те що все, що її оточує, так само наділене свідомістю. З'явилися духи, а це означало, що їх необхідно було задобрити — підкупити. Виникли ритуали і жертвопринесення. Подарунок (підкуп) став невід'ємною частиною релігійного (духовного) життя людини. Одночасно появились шамани як посередники між світом людини і світом духів які, використовуючи свій вплив, можуть навести порчу, завдати іншої шкоди. Страх викликав бажання задобрити шамана — заздалегідь зробити йому подарунок як плату за спілкування з духами, і як преміальні за досягнення бажаного результату. Подарунок шаману одночасно був його підкупом і оплатою праці. Подарунки стали обов'язковими і були умовою певної передбачуваної реакції шамана, що базувалась на морально-етичних зобов'язаннях як перед особою, так і перед суспільством в цілому.

³ О.М. Джуджа, *Протидія хабарництва у бюджетній сфері підрозділами Державної служби з економічною злочинністю: науково-практичний посібник*, Київ 2011, с. 85.

⁴ С.П. Капица, *Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле*, Москва 1999, с. 47.

Як оплата праці, подарунок базувався на необхідності компенсації часу, що витрачався шаманом в інтересах дарувальника. Було сформовано звичай і морально-етичне зобов'язання оплатити працю шляхом принесення подарунку⁵.

Одночасно, процедура подарунку (підкупу) розвивалася і в світському житті — між племенами з метою встановити добросусідські, родинні зв'язки та як плата за користування мисливськими угіддями, за прохід через територію, тощо.

Керівник племені, який наділений владою, вимушений вирішувати суперечки та вести переговори з іншими племенами, захищати територію, займатися іншою управлінською діяльністю. Такі обов'язки зменшували його можливість брати участь у господарській діяльності товариства, тому, виникла необхідність компенсації затраченого часу на громадські справи⁶.

Збройні напади на сусідів, які здійснювались з метою їх пограбування, стали джерелом доходу, що призводило до встановлення звичаю відкупу від погромів шляхом принесення подарунка (підкупу) у всіх взаєминах між союзами племен. Таким чином, відносини подарунок(підкуп) є основним явищем об'єктивної реальності, що впливає з самої природи людини.

Потрібно зауважити, що на даному етапі відносин подарунок (підкуп) не можна було вважати шкідливим явищем, навпаки, це відіграло позитивну роль, оскільки звільнялись від повсякденних побутових турбот особи, які здійснювали управління в окремо сформованому суспільстві. Особа, яка приносила подарунок не мала права розраховувати на безвідмовну прихильну реакцію, вона могла лише сподіватися на неї. Це призвело до трансформації відносин подарунок (підкуп) в посадові (службові, соціальні) привілеї, що традиційно повинні були надаватися особі, яка займала певне соціальне становище в організованому об'єднанні людей за певними інтересами на визначеній території.

Зазначене дозволяє зробити кілька висновків: передумовою корупції була можливість отримання благ в залежності від свого соціального статусу; відносини у вигляді подарунку (підкупу) не становили суспільно-шкідливе діяння, а навпаки, дозволялись та заохочувались нормами моралі.

До моменту виникнення перших держав соціальні відносини в первісному суспільстві вже були нерівними, оскільки виділялися шамани, вожді родів, племен і їх союзів та інші особи, які володіли певними привілеями.

З виникненням держави і права соціальні відносини нерівності перетворились на державно-владні відносини, яким притаманні такі ознаки, як поява особливої категорії людей — управлінців, наявність державного апарату примусу, самостійного фонду матеріальних засобів, суверенітету, правотворчості. Цей період суспільних відносин можна визначити як період створення

⁵ С.М. Клімова, *Організація запобігання та протидії корупції в Україні*, Харків 2012, с.65.

⁶ Н.Н. Воронцов, *Человек с точки зрения эволюциониста*, Москва 1973, с. 32.

та формування системи державного управління. Виникла вертикаль розподілу влади, в якій кожен чиновник наділений визначеними повноваженнями на підвідомчій йому території; привілеями наділені лише ті, хто займає владно управлінські посади в державі. Чиновники на місцях здійснювали збір коштів, на свій розсуд надавали у власність певні блага або відмовляли в їх наданні, виконували прийняті ними рішення, застосовували силу. Тотожні функції лише щодо більшої кількості людей на більшій території виконували чиновники вищих ланок. Збір матеріальних коштів у централізований державний фонд здійснювався чиновниками на місцях, які, вилучивши з нього свою частку, залишок передавали вищим і так далі – аж до вершини піраміди влади.

Так, для прикладу, на території Київської Русі у другій половині IX ст. управління державою здійснював Великий Князь Київський і підлеглі йому великі феодалы, які склались з боярів та духовенства⁷. Подвір'я князя одночасно було і державним апаратом. Вищими чинами були Двірський, який керував князівським двором, Воевода, який очолював дружину, Конюший, який керував князівською стайнею та Ратайний — польовими роботами. У них в підпорядкуванні були слуги — тіуни. У містах і волостях князем призначалися посадники (намісники), які мали в розпорядженні помічників — тіунів та вірників. Всі перераховані особи — слуги князя, одночасно виконували функції чиновників, проводили збір податків і відправляли судочинство. Однак, оплату праці більшість з них не отримували, а за службу (виконання додаткових обов'язків) вони мали право на отримання подарунків від населення. Відносини Великого Князя з іншими князями являли собою відносини васалітету, засновані на договорі. Адміністративний апарат васальних князівств копіював апарат великого князя.

Держави, залежно від суспільно-правового розвитку та інтересів класових верст, які перебували при владі, вносили в законодавство окремі склади правопорушень, що, до певної міри, можна назвати корупційними.

Так, в законах Царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.) згадується таке посадове правопорушення, як зловживання своїми повноваженнями або перевищення своїх повноважень з метою заволодіння чужим майном⁸.

Закони Драконта (621 р до н.е.) встановлювали відповідальність за підкуп у вигляді штрафу в десятикратному розмірі від суми отриманого подарунку⁹.

У цей період формується уявлення про належну поведінку чиновника. Зокрема, відомими є постанови про чиновників Шан Яна (Древній Китай), в яких були сформовані певні вимоги до них: «Хороший чиновник — це той, який добре знає закони, служить правителю і непідкупний»¹⁰.

⁷ П.П. Захарченко, *Історія держави і права України*, Київ 2005, с. 48.

⁸ В.С. Макарчук, *Загальна історія держави і права зарубіжних країн*, Київ 2004, с. 17.

⁹ Там само, с. 34.

¹⁰ Там само, с. 63.

Багато приписів містять і Закони «Ману» (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) про поведінку правителів. Наприклад, було зазначено наступне: «Цар повинен карати всіх людей, призначених управляти громадськими справами, які, з метою наживи, завдають шкоди громадськості. Цар повинен позбавляти їх власності. Тих, хто розбещують його міністрів, цар повинен вбивати».

Більшість науковців, аналізуючи Закони Дванадцяти таблиць, дотримуються думки, що боротьба з корупцією вперше починалася в Стародавньому Римі. Зокрема, Закони містять такий припис: «Невже ти будеш вважати суворим правилом закону, що карає смертною карою того суддю, який призначений для розгляду справи і був викритий в тому, що прийняв грошову винагороду за несправедливе рішення». Фактично, мова йде лише про хабарництво при здійсненні судочинства. Термін «*corruptere*» з'явився значно пізніше і означав «ламати, псувати, пошкоджувати, фальсифікувати покази, підкупити суддю (претора)»¹¹.

Тлумачення цієї правової норми полягає в заподіянні шкоди чужому майну шляхом зловживання силою (владою, правами тощо), яке зазнало модифікації в Дигестах та Пандектах імператора Східної Римської імперії (Візантії) Юстиніана, де згадувалось лише про довіру суду показам свідка.

Таким чином, корупція як протиправне винне каране діяння в Стародавньому Римі мала ознаки правопорушень у судочинстві: підкуп суддів, фальсифікація доказів, умисні обмови, неправдиві покази. Також ознаки злочинів проти порядку управління: розкрадання державного майна, привласнення казенних грошей.

Злочинні діяння, такі як: продаж посад, патронаж, свавілля, здійснені з метою наживи в провінціях, подарунки чиновникам, в Стародавньому Римі не вважались аморальними.

Коротко підсумовуючи можна стверджувати, що незважаючи на розвинену систему права Давньоримської держави, механізм його реалізації не був розроблений на протидію розквіту свавілля, що було зумовлено через певні причини. Зокрема: поділом території держави на метрополію і провінції з різним режимом управління; поділом громадян на патрициїв і плебеїв з розмежуванням їх політичних прав; рабовласництво; культура, що заснована на соціальній відповідальності патрициїв перед плебеями; расова домінанта римлян над іншими народами.

Відсутність боротьби з корупцією в Стародавньому Римі підтверджується і тим, що після розпаду Римської імперії поняття «корупція» не використовувалось і не було згадано в законодавстві держав, що утворилися на її колишній території — Візантії і Держави Франків. Зокрема, Салічна правда (*Lex Salica*) (V–VI ст. н.е.) передбачала лише одне діяння, яке можна віднести до корупції — розгляд справи в суді не за законом¹².

¹¹ Б.Й. Тищик, *Історія держави і права країн Стародавнього світу*, Львів 2001, с. 219.

¹² Там само, с. 220.

Законодавство Візантії, що повністю було перейняте з правових норм Римської імперії, передбачало лише такі корупційні правопорушення, як підкуп, розкрадання державного майна, привласнення казенних грошей.

Однак, для правильної оцінки рівня корумпованості державних органів та посадових осіб потрібно проаналізувати не лише законодавство але й існуючий механізм перерозподілу державної влади. В первісних державах з республіканською формою правління законодавство про відповідальність за корупційні правопорушення було значно лояльнішим ніж в перших монархіях. Зокрема, корупційні правопорушення полягали в основному у підкупі чиновника і суворо не карались. Очевидно, зазначене було пов'язано, перш за все, з механізмом держави, що суттєво обмежував свавілля чиновництва і прозорим державним механізмом перерозподілу благ.

Для прикладу, в Афінах в V–IV ст. до н.е. народні збори — Еклезія володіли всією повнотою влади і обирали Раду п'ятисот — Буле, Колегію стратегів і Колегію архонтів. Буле був робочим органом (Секретаріатом) Еклезії, Колегія стратегів виконувала військові повноваження. Колегія архонтів формувала Ареопаг — Національну раду і обирала з числа повноправних громадян Гелілею — судовий орган, що складався з 6 000 осіб¹³. Унікально та неповторно відбувався процес судочинства, що здійснювався Колегією суддів у кількості 501 члена і повністю відкритим голосуванням. Таким чином, зловживання практично були неможливими, оскільки сторони спору контролювали як сам процес голосування, так і процес підрахунку голосів.

Розподіл благ здійснювала Рада в кількості 500 чоловік, які за це не отримували жодної платні. Проте, поширеним явищем було надання дозволу вручення подарунків (підкуп) чиновникам, які були обраними з найбідніших верств населення. Підкуп в основному здійснювався щодо розподілу держзамовлень, що, з огляду на рівень виробництва того часу, не призводило до неякісного їх виконання. Тому і хабарництво в Афінах не розглядалося як серйозне правопорушення.

У перших монархіях корупційним правопорушенням приділялося значно більше уваги, оскільки, пірамідальна структура державного апарату не сприяла обмеженню свавілля з метою отримання благ. Показовим є механізм давньоіндійської держави. Монарх був законодавцем і вищим суддею, призначав усіх вищих сановників, формував три дорадчих органи. Таємна рада, яка складалась з особливо довірених осіб. Паришад, до якого залучались чиновники вищих рангів. Раджасабха, яка складалась з представників провінцій, міст і селищ. Особлива роль в боротьбі зі зловживаннями чиновників відводилася шпигунській службі, яка підпорядковувалася безпосередньо монарху. Територія держави ділилася на провінції, області, округи зі своїм чиновниць-

¹³ В.П. Бузескул, *Афинская полиция Аристотеля как источник для истории государственного строя Афин до конца V в.*, Харьков 1995, с. 32.

ким апаратом. У містах і селищах владу очолювали місцеві вожді — раджі, їм на допомогу терміном на один рік населення обирало панчаяти, які, власне, і вирішували всі справи провінції. У деяких населених пунктах існувала республіканська форма правління¹⁴.

Однак, зазначений механізм поділу державної влади не приніс бажаного результату. Поділ суспільства на варни дозволяло заміщувати управлінські посади, навіть незначні, тільки кшатриям, тобто був створений клас чиновників. Крім того, кліматичні і географічні умови, в яких існувала дана держава, створили важкодоступними більшість населених пунктів, фактично відірваних від постійного впливу центральної влади. Всеволоддя чиновників на підвідомчій їм території та примітивний державний механізм перерозподілу благ збільшувало чиновницьке свавілля, в тому числі і з метою вилучення благ на свою користь. Правові заборони та державний контроль призводили до поділу державного механізму шляхом перерозподілу благ на дві частини: легальний і нелегальний сектори. Частка останнього збільшувалась через перерозподіл нелегальних доходів, що надходили від неправомірної діяльності чиновників нижчого рангу до чиновників, які здійснювали контроль за ними.

Аналогічна ситуація склалася в Стародавньому Китаї в XI ст. до н.е., проте, з деякими національними особливостями. Чиновницький апарат формувався на конкурсній основі з найбільш освічених осіб. Оскільки, освіту могли дозволити своїм дітям лише багаті члени суспільства, то саме з їх складу і формувався клас чиновників, який поділявся на ранги. Повновладдя чиновників переростало у свавілля з метою отримання матеріальних благ.

Підсумовуючи вищенаведене слід зауважити що поява корупції, як природного явища, було об'єктивно визначено біологічними і фізіологічними властивостями людини. З одного боку, це обумовлено природним механізмом соціалізації людини, що вимагає встановлення соціальних зв'язків між людьми. Даний механізм реалізується в прагненні особи домогтися доброзичливого ставлення до себе інших людей шляхом підношення подарунку і відповідної прихильної реакції особи, яка його приймає. З іншого боку, об'єктивними умовами життєдіяльності первісного суспільства, в якому виникла необхідність при відсутності натурального обміну здійснити перерозподіл благ, було надання такої можливості особам, які здійснювали керівництво суспільством та виконували свої функції.

Поява корупційних відносин спричинена тривалим еволюційним процесом, основою якого була об'єктивна соціальна нерівність членів соціуму, можливість отримати певні матеріальні блага використовуючи свій соціальний стан. На цій основі спочатку формувалась корупція як звичаєве правило поведінки, що було складовою легального первісного механізму перерозподілу майна. Наступним елементом стало формування посадових (службових,

¹⁴ Б.Й. Тищик, *op. cit.*, с. 87.

соціальних) привілеїв, які за традицією (звичаєм) повинні надаватися особі, яка займає певне соціальне становище в суспільстві.

Виникнення держави призвело до поділу механізму перерозподілу благ на дві частини: частина благ перерозподіляється повз державні інститути, інша — безпосередньо через них (формується на основі коштів закладених в бюджеті на оплату праці чиновників).

Повновладдя та безвідповідальність чиновників виражались в їх свавіллі з метою вилучення громадських благ на свою користь. Державні владні органи, виходячи зі своїх повноважень та керуючись інтересами суспільства, змушені були застосовувати правові заходи для обмеження корисливого свавілля чиновників. Форми і способи такого обмеження, його спрямованість розрізнялись у залежності від політико-соціальної ситуації відповідного періоду існування держави.

Бібліографія

- Бортошек М., *Римское право. Определения. Понятия. Термины*, Москва 1989.
- Бузескул В.П., *Афинская политика Аристотеля как источник для истории государственного строя Афин до конца V в.*, Харьков 1995.
- Бусол О.Б., *Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період*, Київ 2014.
- Великий енциклопедичний юридичний словник*, ред. акад. Ю.С. Шемшученко, Київ 2012.
- Воронцов Н.Н., *Человек с точки зрения эволюциониста*, Москва 1973.
- Грушевський М., *Історія України-Русі*, Львів 1998, т. 1.
- Джуджа О.М., *Протидія хабарництва у бюджетній сфері підрозділами Державної служби з економічною злочинністю*, Київ 2011.
- Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р., „Відомості Верховної Ради України” 1995, № 34, с. 266.
- Захарченко П.П., *Історія держави і права України: підручник*, Київ 2005.
- Капица С.П., *Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле*, Москва 1999, с. 47.
- Клімова С.М., *Організація запобігання та протидії корупції в Україні*, Харків 2012.
- Макарчук В.С., *Загальна історія держави і права зарубіжних країн*, Київ 2004.
- Тищик Б.Й., *Історія держави і права країн Стародавнього світу: навчальний посібник*, Львів 2001.
- Українська радянська енциклопедія*, ред. М.П. Бажан, Київ 1974–1985, т. 2.
- Українська радянська енциклопедія*, ред. М.П. Бажан, Київ 1974–1985, т. 3.
- Фрайкопф Г., *Вселенная шамана*, Санкт-Петербург 1996.